

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

J o h. H e m p e l, *Apoxysmata. Vorarbeiten zu einer Religionsgeschichte und Theologie des Alten Testaments. Festgabe zum 30 Juli 1961. Verlag Alfred Töpelmann. Berlin 1961. Σελ. 328.*

‘Ο μετὰ χειρας τόμος ἐκιδόμενος ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestam. Wissenschaft τελοῦσα σήμερον, ὡς καὶ τὸ ὡς ἄνω ἀρχαιότατον τῶν παλαιοδιαθητικῶν περιοδικῶν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν Ἑρλάγγῃ καθηγητοῦ G. Fohrer, περιέχει δέκα ἐκλεκτὰ μελετήματα τοῦ πρὸ δύο ἐτῶν ἀποβιώσαντος ἐπιφανοῦς ἐρευνητοῦ, ἄλλοτε καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ἔπειτα δὲ πῶς παραμερισθέντος, προσφέρεται εἰς τὸν ἐπὶ μακρὸν διευθυντὴν τῶν ἐν λόγῳ περιοδικῶν ἐπὶ τῇ ἐβδομηκονταετηρίδι του ὑπὸ τοῦ νῦν ἐκδότου καὶ πλειάδος ἐκλεκτῶν συνεργατῶν, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτῆτου τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου A. Töpelmann, εἰς ἐκδήλωσιν τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἀνατυπούμεναι ἐκ διαφόρων περιοδικῶν καὶ ἐφωδιασμέναι ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ διὰ νέων ὑποσημειώσεων προορίζονται, κατὰ τὴν προτασομένην δῆλωσιν τῶν προσφερόντων παντοδαπῶν συναδέλφων, ἵνα χρησιμεύσωσι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ὡς πολύτιμα βοηθήματα εἰς τοὺς ἐρευνητὰς τῆς Π. Διαθήκης. Φέρουσι δὲ αἱ ἐργασίαι αὗται τοὺς ἐξῆς τίτλους 1. Παρομοιώσεις τοῦ Ἰαχβὲ ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν προφητῶν (σελ. 1-19). 2. Αἱ Ἰσραηλιτικαὶ ἀντιλήψεις περὶ εὐλογίας καὶ κατάρας ὑπὸ τῷ φῶς παλαιοανατολικῶν παραλλήλων. (σ. 30-113). 3. Τὸ θεολογικὸν πρόβλημα τοῦ Ἰώβ (σ. 114-173). 4. Περὶ σφαλερᾶς πίστεως (σ. 174-197). 5. Θεός, ἄνθρωπος καὶ ζῶον ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ ἐν ἰδιαιτέρῃ ἀναφορᾷ πρὸς τὰ κεφ. α-β’ τῆς Γενέσεως (σ. 198-229). 6. Τὸ εὐαγγέλιον τῶν μεταρρυθμιστῶν καὶ ἡ Π. Διαθήκη (230-257). 7. Ἀμαρτία καὶ ἀποκάλυψις κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης (258-286). 8. Προφήτης καὶ ποιητὴς (287-307). 9. Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ μοῦρα (σ. 308-317). 10. Ἡ Π. Διαθήκη ἐν τῇ θρησκευτικῇ διδασκαλίᾳ (σ. 319-328). — Τὸ ἦμισυ τῶν ἐν λόγῳ μελετημάτων ἀναφέρεται εἰς τὴν θεολογίαν τῆς Π. Διαθήκης. Παρὰ πᾶσαν δὲ ἀντίθεσιν καὶ ἐπιφύλαξιν τοῦ ὀρθοδόξου ἀναγνώστου, ὡς πρὸς πολλὰς γνώμας τοῦ συγγραφέως, πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι τὰ μελετήματα ταῦτα διακρίνει οὐ μόνον θαυμαστὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότης ἐπεκτεινομένη καὶ μέχρι τῆς συγχρόνου νεοελληνικῆς παραγωγῆς (σελ. 299), ἀλλὰ καὶ ἐμβρίθεια καὶ λεπτότης κρίσεως καὶ δὴ καταπληκτικὴ ἔλληνομάθεια καὶ ἀγάπη πρὸς τὴν προγονικὴν ἡμῶν σοφίαν, ὧν δείγματα ἀφθονα παρέρχει, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ μετὰ χειρας ἔργον. Ὡς δεῖγμα δὲ τῆς ταιαύτης ἀγάπης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν παραθέτομεν χάριν τῶν παρ’ ἡμῖν ἀσυγκρατῆτων θαυμαστῶν τῆς τεχνοκρατίας τὴν ἐξῆς παρατήρησιν, δι’ ἧς κατακλείεται τὸ ὑπ’ ἀριθ. 8 μελετήμα. «Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς ἡμῶν ἔχει δύο βάσεις τὴν ἑλληνικὴν τέχνην καὶ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν ἀφ’ ἑνὸς καὶ τὴν θρησκείαν τῶν προφητῶν τῆς Η. Δ. ἀφ’ ἑτέρου» (σ. 306).

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

Angelus A. De Marco. *The Tomb of Saint Peter. A representative and annotated Bibliography of the Excavations.* Leiden E. J. Brill. 1964. Σελ. 261.

Τὸ μετὰ χειρας ἔργον τοῦ ἐν τῷ καθολικῷ πανεπιστημίῳ τῆς Οὐασινγκτῶνος καθηγητοῦ κ. A. De Marco, ἐπὶ τῇ βάσει ἀντιπροσωπευτικῆς βιβλιογραφίας, τῇ βοηθείᾳ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ ἀμερικανικοῦ Κογκρέσσου, τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Harvard καὶ ἄλλων

ἀμερικανικῶν πανεπιστημίων, ὡς καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου παρέχει εἰκόνα τῶν ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Ρώμῃ διεξαγομένων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασκαφῶν. Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη, ἐν τῷ α' τῶν ὁποίων γίνεται λόγος περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἐν Ρώμῃ διαμονὴν τοῦ Ἁγ. Πέτρου καὶ τὴν σύγχρονον ἡμῖν θέσιν τοῦ ζητήματος τούτου συζητήσεων (σ. 1-69), ἐν τῷ β' ἐξετάζονται αἱ ἐν ταῖς κατακόμβαις καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Σεβαστιανοῦ ἐπὶ τῆς Via Appia καὶ ἐν τῇ Memoria Apostolorum, ἰδρυθεῖσα εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μαρτυρίου τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων, ἀνασκαφαί (σ. 70-143) καὶ ἐν τῷ γ' μέρει ἐκτίθενται τὰ τῶν κάτωθεν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου καὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Βατικανοῦ ἀνασκαφῶν (σ. 144-256). Ἐν τέλει παρατίθενται πίνακες ὀνομάτων τῶν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ μνημονευομένων συγγραφέων (σ. 257-261). Καίτοι ὁ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ ὅτι ἀπέχων τοῦ νὰ λάβῃ ὀρισμένην θέσιν ἐπὶ τῶν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ θιγομένων ζητημάτων δὲν πράττει ἄλλο τι, παρὰ νὰ εἶναι «συμπιλητής» (Conpillier) ἄλλοτρῶν γνομῶν (σ. VII), οὐχ ἤττον ὁμως παρέχει ἐναυθὰ ἀξιοσπούδαστον βοήθημα εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ μορφώσωσιν ἰδίαν ἐπὶ τῶν προβλημάτων τούτων γνώμην.

Π. Ι. Μπρασιώτης.

Johannes Meyendorf. Die orthodoxe Kirche gestern und heute in der Sicht eines orthodoxen Theologen. Aus dem Französischen übersetzt von Gabr. H. Bultmann, Otto Müller Verlag. Salzburg 1963. Σελ. 284.

Τὸ παρὸν ἔργον τοῦ γνωστοῦ καὶ παρ' ἡμῖν καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, καθηγητοῦ ἐν τῇ ἐν Ν. Ὑόρκῃ Ἀκαδημίᾳ τοῦ ἁγίου Βλαδμηρίου π. Meyendorf, συγγραφέν πρωτοτύπως γαλλιστί καὶ περιληφθῆν εἰς τὴν συλλογὴν Wort und Antwort, ἀποτελεῖ ἀξιοσπούδαστον εἰσαγωγήν εἰς τὴν ἱστορίαν, τὸ παρὸν καὶ τὴν θεολογίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Σύγκειται δ' ἐξ εἰκοσι κεφαλαίων, τῶν ἐξῆς: 1. Ἀπόστολοι, Ἁγία Γραφή, Ἀποστολικοὶ πατέρες. Πρώτη Ἐκκλησία (σελ. 7-23). 2. Ἡ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία καὶ αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι (24-46). 3. Σχίσμα καὶ ἐνωτικὰ ἀπόπειραι (47-69). 4. Κανονικὴ καὶ λειτουργικὴ ὕψη τῆς ἐκκλησίας, πνευματικὸς καὶ μοναχικὸς βίος (70-94). 5. Ἐκκλησία καὶ Ἰσλάμ, συμβολικὰ συγγράμματα τοῦ 17 καὶ 18 αἰῶνος (95-115). 6. Ἡ Ἐκκλησία ἐν Ρωσίᾳ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ 1917 (116-136). 7. Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ Σοβιετικῇ δημοκρατίᾳ (137-159). 8. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία σήμερα. Πατριαρχεῖα Οἰκουμενικόν, Ἀλεξάνδρειας, Ἀντιοχείας, Ἱερουσαλήμ, Μόσχας, Σερβίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Ἐκκλησίαι Ἑλλάδος, Γεωργίας, Κύπρου, Σινᾶ, Ἀλβανίας, Πολωνίας, Τσεχοσλοβακίας, Φιλανδίας, Ἱεραποστολαὶ καὶ Διασπορά (Σελ. 222). 9. Διδασκαλία καὶ πνευματικὴ ζωὴ (213-222). 10. Ἐκκλησιολογία (233-255). Ἐπακο-λουθοῦσι περιληψίς (σ. 256-261) καὶ παρατηρήσεις (263-283) καὶ βραχυτάτη βιβλιογραφία εἰς γερμανικὴν γλῶσσαν, ἐξ ἧς ἐλλείπουσιν οὐ μόνον ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ ρωσικά ἔργα καὶ δὴ καὶ τοῦ Stef. Zankow τὸ Orthodoxes Christentum (σ. 283-4).

Τὸ ἔργον ἀποβλέπον εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ ἐνδιαφερομένου διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐπεροδόξου κόσμου τῆς Δύσεως καὶ εἰς τὴν διευκρίνυσιν τοῦ μετ' αὐτῆς διαλόγου διακρίνεται διὰ τὴν ἐνημερότητα καὶ ἀντικειμενικότητα ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς καταστάσεως καὶ τῶν μὴ σλαβικῶν ἐκκλησιῶν, διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐμβρίθειαν, τὴν συνδυάζουσαν ἀγάπην πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐν συντηρητικῷ πνεύματι καὶ τὴν σαφήνειαν ἐν τῇ καθ' ἑαυτὴ ἐκθέσει, πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐν συντηρητικῷ πνεύματι καὶ τὴν σαφήνειαν ἐν τῇ καθ' ἑαυτὴ ἐκθέσει, ἰδιαίτερος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις τῆς Ὀρθοδοξίας πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν μέχρι τῆς συνόδου τοῦ Δελχί ἐν ἔτει 1961, ἐξ ἧς ἀναφέρει μόνον τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς συμμετοχῆς καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς τε Ρωσίας καὶ τοῦ Παπαπετάσματος, κατακλειομένην διὰ προσευχῆς καὶ ἐλπίδος, ὅπως ἡ πολιτικὴ πλε-

σις καὶ οἰοσδήποτε ἄλλος λόγος μὴ ἐμποδίζωσι τοὺς τελευταίως μετασχόντας τοῦ Οἰκου-
μενικοῦ συμβουλίου Ὁρθοδόξους νὰ ἐκφράζωσι τὴν ἀληθινὴν γνώμην τοῦ Ὁρθοδόξου μὴνύ-
ματος (σελ. 253). Ἰδιαιτέρως πολῦτιμοι εἶναι αἱ πληροφοροῖαι περὶ τῆς Ρωσικῆς καὶ τῶν
λοιπῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν.

Π. Ι. Μπρατσιώτης

Augustin Kardinal Bea, Einheit in Freiheit. Betrachtungen über die
menschliche Familie. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz.

Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου. 1964. Σελ. 304.

Τὸ μετὰ χεῖρας ὑπὸ τὸν τίτλον, «Ἐνότης ἐν ἐλευθερίᾳ» δι' εὐρύτατον κοινὸν προορι-
ζόμενον καὶ εἰς τὰς τρεῖς κυριωτέρας εὐρωπαϊκὰς γλώσσας κυκλοφοροῦμενον ἔργον εἶναι
προῶν τῆς γραφίδος, τῆς σοφίας, τῆς πείρας καὶ τῆς θερμῆς ἀγάπης πρὸς τε τὴν Ἐκκλησίαν
του καὶ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ ἐγκρίτου παλαιοδιαθολογίου καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν πρυ-
τύνεως τοῦ ἐν Ρώμῃ μεγάλου ποντιφικικοῦ Βιβλικοῦ Ἰνστιτούτου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1959 προῖ-
σταμένου τῆς ὑπὸ τοῦ αἰδιμοῦ Πάπα Ἰωάννου XXIII ἰδρυθείσης «Γραμματείας διὰ τὴν
προαγωγὴν τῆς χριστιανικῆς ἐνότητος» καὶ δεξιᾶς χειρὸς τοῦ τε μεγάλου ἐκείνου ποντίφη-
κος καὶ τοῦ ἀξίου διαδόχου αὐτοῦ πάπα Παύλου VI. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ 12 κεφαλαίων
ὑπὸ τὰς ἐξῆς ἐπιγραφάς. 1) Συνάντησις ἐλευθέρων ἀνθρώπων. 2) Ἀγάπη πρὸς τὴν ἀλή-
θειαν καὶ τὸν πλησίον. 3) Τὰ μέσα ἐπικοινωνίας τῶν μαζῶν. 4) Ἡ δρᾶσις τοῦ πάπα Ἰω-
άννου ΚΓ'. 5) Παγκόσμια προβλήματα ἐν μιᾷ παγκοσμίῳ συνελεύσει. 6) Ἡ δυναμικὴ ἐνό-
της τῆς Ἐκκλησίας. 7) Ἡ ἐπικράτησις τῆς ἐλευθερίας. 8) Ἐκκλησία καὶ ἐλευθερία. 9)
Τὸ σκάνδαλον τῶν χριστιανικῶν σχισμάτων. 10) Ἡ Σύνοδος καὶ ἡ ἐνότης τῶν χριστιανῶν.
11) Ἐν τῇ ὁδῷ πρὸς τὴν ἑνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. 12) Διπλῆ καὶ ἀπλῆ ἐνότης. Ἐν παραρ-
τήματι παρατίθενται ἡ γενικὴ διακήρυξις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν Ἠνωμένων
ἔθνῶν, ἡ προσευχὴ τοῦ ἀστροναύτου ταγματάρχου Gordon Cooper καὶ ἡ ἐπεξεργασμένη
ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Παγκοσμ. Συμβουλ. Ἐκκλησιῶν περὶ χριστιανῆς μαρτυρίας,
προσηλυτισμοῦ καὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας.

Πρόκειται περὶ βιβλίον, τὸ ὅποιον, καίπερ προερχόμενον ἐκ τοῦ καλῶμου ἀνδρὸς
ὑπερβάντος μὲν ἤδη τὸ 80 ἔτος τῆς ἡλικίας, σφωτάτου ὅμως καὶ ἐμφαρουμένου βαθείας
πίστεως πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν του, διαθέτοντας δὲ καταπληκτικὴν ζωτικότητα καὶ αὐτὸ
τοῦτο νεανικὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ ἀποσκοποῦντος καὶ διὰ τοῦ παρόντος ἔργου του εἰς τὴν
διαφώτισιν εὐρυτάτου διεθνοῦς κοινοῦ περὶ τοῦ μεγάλου ἔργου τῶν παπῶν Ἰωάννου
XXIII καὶ Παύλου VI καὶ μᾶλλον συγκεκριμένως περὶ τοῦ ἀνακαινιστικοῦ ἔργου τῆς Β'
Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ, προοριζομένης κατ' αὐτὸν νὰ διευκολύνη τὴν παγκόσμιον ἐνότητα,
καὶ δὴ ἐνότητα ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ἀγάπῃ, παρὰ πᾶσαν δογματικὴν διαφωνίαν, ἐννοεῖται
ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας. Ὡς ὁμολογεῖ ὁ συντάκτης τῆς συντόμου
περιλήψεως καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἔργου ἐν τῷ περικαλύμματι αὐτοῦ, «τὸ βιβλίον τοῦτο θὰ
προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν, ἀλλ' ἐν μέρει καὶ σκανδαλισμὸν, ἔχει δὲ σημασίαν ὅτι ἐμφανίζε-
ται ἀκριβῶς ἐπὶ τῇ λήξει τῶν ἐργασιῶν τῆς Β' Βατικανίου Συνόδου, θὰ διεγείρῃ σφο-
δρὰς συζητήσεις παρὰ ρωμαιοκαθολικοῖς τε καὶ προτεστάνταις θεολόγοις καὶ θὰ ἀπα-
σχολήσῃ πάντας τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐνδιαφερομένους περὶ ἐνὸς εἰρηνικοῦ καὶ εὐτυχοῦς
μέλλοντος». Ὁ ὀρθόδοξος ὅμως ἀναγνώστης, χωρὶς νὰ θέλῃ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν βασιμό-
τητα τῆς προοπτικῆς ταύτης, ὀφείλει νὰ προσθήσῃ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο συντεταγμένον ὑπὸ
ἀνδρὸς διαδραματίσαντος σπουδαιότατον μέρος εἰς τὰς ἐργασίας τῆς κατὰ τὴν κοινὴν ὁμολο-
γίαν σπουδαιότατης Βατικανίου Συνόδου, κατέχοντος λοιπὸν, ὅχι μόνον τὰ ἀναπτυσσό-
μενα ζητήματα, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος, ἀλλὰ καὶ τὸ μυστικὸν τῆς ἐπαγωγῆς ἐκθέσεως πρὸς
ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, ὅστις δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ἡ πραγματοποίησις τῆς Unitas

καὶ τῆς Pax Romana, ἀναγινώσκειται εὐχαρίστως καὶ ἐπωφελῶς καὶ ὑπὸ ἐκείνων, τῶν ὁποίων αἱ ἀντιλήψεις διστανταὶ πρὸς τοὺς τοῦ σεβαστοῦ συγγραφέως, παρὰ τὸν κοινὸν πόθον τῆς ἐνότητος, τῆς ἐνότητος ὅμως τῆς ὑποδεικνυομένης ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίου ἐπιστολῇ δ' 13: «ἀληθεύοντες δ' ἐν ἀγάπῃ αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, ὅς ἐστιν ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Χριστός».

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

Κ. Ι. Γιαννακοπούλου. «Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετία». Μελέται περὶ τῆς διάδοσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Μετάφρασις Χ. Γ. Πατρινέλλη. Ἐκδοτ. Οἶκος Γ. Φέξη. Ἀθήναι 1965. Σελ. 294.

Ἐν τῷ μετὰ χεῖρας περισπουδάστω ἔργῳ, μεταφρασθέντι ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ, ὁ Ἕλληνας τὸ γένος καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς ἐυρωπαϊκῆς ἱστορίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Illinois τῶν Η.Π.Α. Ἀμερικῆς βιογραφεῖ πέντε ἀντιπροσωπευτικούς «Ἕλληνας λογίους ἐκ τῶν βυζαντινῶν προσφύγων εἰς τὴν Βενετία, οἵτινες ἔδρασαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 15' καὶ ἀρχὰς τοῦ 16' αἰῶνος ἐν τῷ κυριωτάτῳ τούτῳ κέντρῳ ἐλληνικῶν σπουδῶν ὅλης τῆς Δύσεως κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην. Τοῦτο δὲ ὀφείλετο γενικώτερον μὲν εἰς τὴν ἀξιολογώτεραν τότε ἐλληνικὴν παροικίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅσα ἦτο ἡ Βενετία, «τὸ λίκνον τοῦ ἐνεστώτος τῆς Ἑλλάδος πολιτισμοῦ» κατὰ τὸν Ἰ. Βελούδη, ἀμεσώτερον δὲ εἰς τὸν «δεῖνὸν ἐλληνιστὴν τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως Μᾶρκον Μουσοῦρον καὶ τοὺς Μιχαὴλ καὶ Ἀρσένιον Ἀποστόλην, Ζαχαρίαν Καλλιέργην καὶ Δημήτριον Δούκαν, ὧν διὰ πρῶτην ἴσως φορὰν ἐξετάζεται ἐνταῦθα οὕτω διεξοδικῶς ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον καὶ ἀποτιμᾶται ἡ πολύτιμος συμβολὴ εἰς τὴν Ἀναγέννησιν. Ἄς σημειωθῇ ἐν τῷ θεολογικῷ τούτῳ περιοδικῷ, ὅτι ἐξ αὐτῶν ὁ Κρήτης Δημήτριος Δούκας, ὅστις ἔδρασε βραδύτερον καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ ἀναδειχθεὶς εἰς πολύτιμον συνεργάτην τοῦ γνωστοῦ ἐκδότου Ἄλδου Μανουτίου καὶ κύριον ἐκδότην τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, πιθανώτατα δὲ καὶ συντάκτην τοῦ προλόγου τῆς περιφήμου Κομπλουτίου Πολυγλώττου Βίβλου τῆς Ἀλκαλάς, κυκλοφορηθείσης τὸ 1523, τῆς ὁποίας ψυχὴ ἦτο ὁ καρδινάλιος Ximenes. Εἰς ἕκαστον τῶν ἀνωτέρω ἀφιερῶται ἴδιον κεφάλαιον. Ἐν δὲ τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ ἔρευωνται αἱ σχέσεις τοῦ Ἑράσμου πρὸς τὸν Μ. Μουσοῦρον καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας λογίους τοῦ περὶ τὸν Ἄλδον Μανούτιον φιλολογικῷ κύκλῳ καὶ καταδεικνύεται τὸ μέγεθος τῆς πρὸς αὐτὸν πολυτίμου ὀφειλῆς τοῦ Οὐμανισμοῦ. Ἐπακολουθεῖ ἐκτενεστάτη καὶ πολύτιμος εἰς πηγὰς καὶ βοηθήματα βιβλιογραφία (σ. 261-286) καὶ πῖναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (287-294). Εἰς τὸν ἔγκριτον συγγραφέα ὀφείλονται πολλὰ χάριτες διὰ τὴν σπουδαίαν ταύτην ἱστορικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἐξερεύνησιν περιόδου τόσον ἐνδιαφερούσης τοὺς τε βυζαντινολόγους καὶ καθ' ὅλον εἰπεῖν τοὺς μεσαιωνοδίφας καὶ πρὸ παντὸς τοὺς Ἕλληνας φιλόλογους καὶ θεολόγους καὶ ἱστορικούς. Ἰδιαιτέρως εὐχαρίσται τούτον καὶ ὁ υποφαινόμενος διὰ τὴν προσωπικὴν πρὸς αὐτὸν προσφορὰν τῆς ὥρας ὅσον καὶ σοφῆς ταύτης ἐργασίας του. Ἐπίσης εὐχαρισταὶ ὀφείλονται καὶ εἰς τὸν ἄριστον γνώστην τοῦ θέματος μεταφράστην, θεολόγον ἄμα καὶ φιλόλογον.

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

Sources Chrétiennes. Les Éditions du Cerf. Paris I Simeon
le Nouveau Théologien Catechèses III. I 1963. Σελ. 49. II 1964. Σελ. 393. —
III 1965. Σελ. 392.

Τὸ περισπουδάστων τούτου τοῦ κορυφαίου ἐκπροσώπου τοῦ βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ ἔργον ἐκδίδεται ἐν τῇ λαμπρῇ ταύτῃ σειρᾷ οὐ μόνον χριστιανικῶν, ἀλλὰ καὶ προχριστιανικῶν ἐκδόσεων σχετιζομένων στενῶς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ βυζαντινολόγου Ρώσου ἀρχιεπισκόπου Βρυξελλῶν σεβ. Βασιλείου Grivocheine, εἰς ὃν ὀφείλεται ἡ

πολύτιμος εἰσαγωγὴ (I σελ. 203) καὶ τὸ κριτικῶς κεκαθαρισμένον ἑλληνικὸν κείμενον, ὡς καὶ αἱ ἐρμηνευτικαὶ ὑποσημειώσεις, ἐνῶ ἡ γαλλικὴ μετάφρασις ἀνήκει εἰς τὸν Ἰησοῦτην πατέρα Joseph Paramelle. Βοηθεῖται δὲ ἡ ἔκδοσις αὕτη οικονομικῶς ὑπὸ τοῦ Centre national des Recherches scientifiques τῆς Γαλλίας.

Ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ ἐκδίδονται ἀπὸ τοῦ 1964 καὶ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ ὕμνοι εἰς τρεῖς τόμους, μετὰ προλεγομένων τοῦ καθηγητοῦ κ. P. Lemerle, εἰσαγωγῆς, ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου κριτικῶς κεκαθαρισμένου, μεταφράσεως καὶ σχολίων ὑπὸ τοῦ ὕφηγητοῦ κ. José Grosdidier de Matons. Περὶ τοῦ I τόμου περιέχονται ὕμνοι ἀναφερόμενοι εἰς τὴν Παλ. Διαθήκην ἐγράψαμεν ἤδη ἐν τῷ δ' τεύχει τῆς «Θεολογίας» τοῦ 1964 (σελ. 677). Ὁ τόμος II ἐκδοθεὶς τὸ 1965 εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ δὴ εἰς τὴν Γέννησιν καὶ τὴν Ὑπαπαντὴν, ὡς καὶ εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δημοσίου βίου τοῦ Σωτῆρος (σελ. 380), ὁ δὲ III ἐκδοθεὶς ἐπίσης τὸ 1965 ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὸν δημόσιον βίον τοῦ Σωτῆρος καὶ δὴ εἰς διάφορα θαύματα καὶ παραβολὰς τοῦ Σωτῆρος, ἐν αἷς καὶ ἡ τῶν δέκα παρθένων, περιλαμβάνει δὲ καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου (σελ. 366). Εἶναι πολλαπλῆ ἡ σπουδαιότης καὶ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἔργων τοῦ κορυφαίου Βυζαντινοῦ ὕμνογράφου καὶ δὴ ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς τε καὶ κατηχητικῆς καὶ ἐξηγητικῆς καὶ πνευματικῆς καὶ ἐποικοδομητικῆς καὶ δὲν ἔχομεν παρὰ νὰ εὐχαριστήσωμεν θερμῶς καὶ νὰ συγχαρῶμεν τοὺς ἀξιότιμους ἐκδότας, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀκαταπόνητου γενικοῦ γραμματέως τῆς ὄλης σειρᾶς κ. Cl. Mondésert, καὶ νὰ εὐχρηθῶμεν τὴν κατὰ τὸν αὐτὸν ῥυθμὸν συνέχισιν τοῦ λαμπροῦ ἔργου.

Π. I. Μπρατσιώτης.

Μεγάλου Βασιλείου, Ὁμιλία πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὄφελοῦντο λόγων. Εἰσαγωγὴ, μετάφρασις καὶ σημειώσεις ὑπὸ Παναγ. Γ. Στάμου. Ἀθῆναι 1965. Σελ. 31.

Ἡ κλασσικὴ πραγματεία τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ ὁποία ἅμα τῇ ἐφευρέσει τῆς τυπογραφίας ἐξεδόθη εἰκοσάκις πρωτοτύπως, ἐντὸς τεσσαράκοντα ἐτῶν (1449-1500), διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἑλληνικὴν καὶ χριστιανικὴν ἀνθρωπιστικὴν ἀξίαν, ἔχει δὲ μεταφρασθῆ καὶ σχολιασθῆ ἔκτοτε, οὐ μόνον λατινιστί, ἀλλὰ καὶ εἰς πλείστας ἄλλας δυτικὰς καὶ ἀνατολικὰς γλώσσας, προσφέρετα. ἐνταῦθα καὶ πάλιν (μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀδ. Διαμαντοπούλου), λίαν δ' ἐπικαίρως ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων πατερικῶν ἐκδόσεων θεολόγου γυμνασιάρχου εἶς τε τὸ πρωτότυπον καὶ εἰς μετάφρασιν εἰς ἀπλὴν καθαρεύουσαν καὶ μετ' ἀρκετῶν σχολίων.

Π. I. Μ.

Hans-Joachim Schulz. Sophia-Die byzantinische Liturgie (ἐν Quellen östlicher Theologie, ἐκδιδομένη ὑπὸ Julius Tyciak καὶ Wilhelm Nyssen), τόμ. 5, 1964.

Ὁ Hans Joachim Schulz, ὕφηγητῆς τῆς Λειτουργικῆς καὶ τῆς Θεολογίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Münster, ἀνέλαβε νὰ μᾶς ἐκθέσῃ εἰς τὸ βιβλίον του «Sophia-Die byzantinische Liturgie-Vom Werden ihrer Symbolgestalt» μίαν πυχὴν τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας ὡς ταύτην μᾶς ἐμφανίζουσι αἱ ὀλίγα δυστυχῶς πηγαὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων καὶ αἱ μετὰ ταῦτα συνεχῶς συμπληρούμεναι ἀπὸ τῶν μέσων χρόνων μέχρι τῆς ὀλίγον πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀριστικῆς διαμορφώσεως τῆς λειτουργίας. Αἱ πηγαὶ αὗται οὔτε συνεχεῖς εἶναι, οὔτε παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς μίαν πλήρη καὶ ἀπρητισμένην εἰκόνα, ἄνευ κενῶν καὶ χασμάτων, τῆς ἱστορίας τῆς λειτουργίας, ὁ δ' ἐξετάζων τὴν βυζαντινὴν λειτουργίαν εὐρίσκειται πολλάκις πρὸ δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι

τὸν ἀναγκάζουν ἐνίοτε νὰ καταφεύγῃ εἰς διαφόρους ὑποθέσεις, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀλθοφανεῖς.

Ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὸ βιβλίον του εἰς 6 μέρη ἢ τμήματα, εἰς τὰ ὅποια πραγματεύεται τὰ ἐξῆς λειτουργικὰ θέματα (κατὰ ἐποχὰς): α') Τὴν συμβολὴν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας. β') Τὴν λειτουργίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἀγώνων κατὰ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. γ') Τὴν λειτουργίαν τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑπὸ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. δ') Τὴν λειτουργίαν καὶ τὰς εἰκόνας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Εἰκονομαχίας, ὡς καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς λειτουργίας ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ. ε') Τὴν τελείαν ἀπεικόνισιν τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν ἐπερχομένων ἐτῶν. Τέλος στ') τὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων σταθεροποίησιν τῆς λειτουργίας.

Ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ εὐρέως καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων, ὡς καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ εἰκονογραφίαν, διὰ νὰ δώσῃ μίαν ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν τοῦ συμβολισμοῦ τῆς λειτουργίας καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀπολύτως. Ἡ λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ὀρθῶς λέγεται ὅτι εἶναι παλαιότερα τῆς τοῦ Χρυσοστόμου. Παρὰ ταῦτα στοιχεῖά τινα τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου μετεπήδησαν κατὰ τὸν χρόνον πρὸ τοῦ 795 (ἔτους τῆς συντάξεως τοῦ κώδικος Barberini) εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου (πρβλ. Δ. Μωραΐτου, Ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ μορφή τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, Θεσσαλονίκη, 1957). Τοιαῦτα στοιχεῖα εἶναι π.χ. ἡ εὐχὴ τῆς προθέσεως «Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν», ἥτις ἀρχικῶς ἐνεφανίζετο εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου μόνον, ἐξετόπισε δὲ μετὰ ταῦτα τὴν εὐχὴν τῆς προθέσεως τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου «Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν» κλπ. Τὰ αὐτὰ συνέβησαν μετὰ τὰς εὐχὰς τῶν τριῶν ἀντιφώνων: Εὐχὴ ἀντιφώνου Α' «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὗ τὸ κράτος ἀνείκαστον καὶ ἡ δόξα ἀκατάληπτος». Εὐχὴ ἀντιφώνου Β' «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, σώσον τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου». Εὐχὴ ἀντιφώνου Γ' «Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας» κλπ. καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς εισόδου: «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταστήσας ἐν οὐρανοῖς τάγματα καὶ στρατίας ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων» κλπ., μετὰ τὴν εὐχὴν τοῦ τρισαγίου ὕμνου: «Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαύμενος» κλπ. Ὅτι δὲ καὶ τὸ ἀντίστροφον συνέβη, ὅτι δηλαδὴ εὐχαὶ τῆς λειτουργίας Χρυσοστόμου μετεπήδησαν εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου, μᾶς ἀποδεικνύει περιτράνωσ ἡ «εὐχὴ κατηχομένην πρὸ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς τοῦ Χρυσοστόμου», ἥτις καὶ ἐνεπιγράφος εἶναι εἰς τὸν κώδικα τοῦ Barberini. Γενικῶς δηλαδὴ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους παρατηρεῖται ἡ τάσις προσεγγίσεως τῶν δύο λειτουργιῶν κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς λειτουργίας, ὡς βλέπομεν καθαρὰ τοῦτο εἰς τὸ παρισινὸν χειρόγραφον Ε (ια' αἰών)—Paris. gr. 391.

Ὡς πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πρόκλου, αὕτη ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐταλαιπώρει τοὺς ἐρευνητάς, οὔτινες διηρωτῶντο ποίαν λειτουργίαν περιέκοψεν ὁ Μ. Βασίλειος, ἀφοῦ ὁ Ἰακώβος παρέδωκε λειτουργίαν διαφόρον κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ ποίαν λειτουργίαν περιέκοψεν ὁ Χρυσόστομος. Ἀφῆνομεν ὅτι ἐὰν ὁ Βασίλειος ἐγνωρίζεν ὅτι ὁ Ἰακώβος συνέγραψε λειτουργίαν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἔγραφεν εἰς τὸ σύγγραμμά του «Περὶ ἁγίου Πνεύματος»: «Τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς εὐλογίας τίς τῶν ἁγίων ἐγγράφως ἡμῖν καταλέλοιπε; Οὐ γὰρ δὴ τοῦτους ἀρκούμεθα, ὡν ὁ Ἀπόστολος ἦ τὸ Ἐδαγγέλιον ἐπεμήθη, ἀλλὰ καὶ προκείμεν καὶ ἐπιλέγομεν ἕτερα, ὡς μεγάλων ἔχοντα πρὸς τὸ μυστήριον τὴν ἰσχύν, ἐκ τῆς ἀγραφῆς διδασκαλίας παραλαβόντες» (κεφ. 66): Ἀλλὰ καὶ ἀν' ἀκομὴν ὑπῆρχε τοιαύτη τις λειτουργία ἀποστολικῆς παραδόσεως, θὰ ἦτο δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος θὰ προέβαιεν εἰς τὴν τροποποίησιν ἢ τὴν συντόμωσιν ταύτης, πρῶτον μὲν διότι οὗτος ἐνεπνέετο ὑπὸ βαθέως σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν (πρβλ. καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 227 ἐπιστολὴν αὐτοῦ). Οὐδαμῶς ἄλλως τε ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Μ. Βασιλείου ἢ τῶν συγχρόνων του εὐρίσκομεν ἔστω καὶ νύξιν τινα ὅτι οὗτος συνέταμε τὴν λειτουργίαν τοῦ Ἰακώβου. Τούναντιον ὁ Βασίλειος τονίζει ὅτι τὴν λειτουργίαν κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῆς μέρος παρέλαβεν ἀγράφως.

Ἐν ἔτει 540 Λεόντιος ὁ Βυζάντιος ἐπιτιμᾷ καὶ ἐλέγχει μετὰ σφοδρότητος τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας (οὐχὶ τὸν Νεστόριον) ὅτι «τολμᾷ καὶ ἕτερον κακὸν τῶν εἰρημένων οὐ δεύτερον ἀναφορὰν γὰρ σχεδιάζει ἐτέραν παρὰ τὴν πατρόθεν τῆς ἐκκλησίας παραδεδομένην, μήτε τὴν τῶν Ἀποστόλων αἰδεσθεῖς, μήτε τὴν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι συγγραφείσαν λόγου τινὸς κρίνων ἀξίαν, ἐν ἧ ἀναφορᾷ βλασφημιῶν (οὐ γὰρ εὐχῶν) τελευτὴν ἀνεπλήρωσε» (Migne 86, I στ. 1368). Μετὰ ἑκατὸν πενήκοντα ἔτη (692) ἡ ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτη Σίνδος γνωρίζει τὴν ὑπαρξίν τῶν λειτουργιῶν τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου (32 κανῶν). Οὐδὲν ἀναφέρει περὶ χρυσοστομικῆς λειτουργίας. Τοῦτο θὰ ἡδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῷ ὡς ἄνω κανόνι μόνον ἐκεῖναι ἐκ τῶν λειτουργιῶν μνημονεύονται, εἰς τὰς ὁποίας γίνεται ἀνάμιξις τοῦ οἴνου μετὰ τοῦ ὕδατος κατὰ τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ὅπερ δὲν ἀνεφέρετο ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου. Πράγματι ὁ 32ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου ἐλέγχει τοὺς Ἀρμενίους, ὡς καὶ τοὺς παλαιότερους αἰρετικούς Ὑδροπαραστάτας, διότι προσῆγον μόνον ἐν εἶδος (οἶνον ἢ ὕδωρ) κατὰ τὴν θείαν εὐχαριστίαν. Εἶναι ἕως ἄρτι πιθανὸν ὅτι οἱ Ἀρμενιοὶ, ἀντὶ νὰ καταφύγῃσι πρὸς ὑποστήριξιν τῆς θέσεώς των εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ἐκ τῆς ὁποίας ἐλλείπει ἡ μεῖξις τοῦ οἴνου μετὰ ὕδατος, ὑγυροῦνται εἰς χωρίον τι τῆς Ὁμιλίας ὑπ' ἀρ. 82,2 εἰς τὸ κατὰ Μαίθαιον Εὐαγγέλιον. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ἡ λειτουργία τῶν Ἀποστόλων, περὶ ἧς γίνεται λόγος ὑπὸ Λεοντίου τοῦ Βυζαντινοῦ, εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς νεωστὶ ἀπέδειξεν ὁ Γαβριὴλ Khouri-Sarkis ἐν τῷ ἔργῳ του «La liturgie byzantine de Saint Jean Chrysostome et son origine syrienne» (1962).

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν λεγομένην αἰγυπτιακὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, διὰ τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος ἐν σελ. 22 κ.ἐ. τοῦ συγγράμματος τοῦ Η. - J. Schulz «Die byzantinische Liturgie». Ἡ ἑλληνικὴ ἀναφορὰ τοῦ Βασιλείου εὐρίσκεται εἰς πλεῖστα βυζαντινὰ χειρόγραφα καὶ τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι εἶχεν εὐρεῖαν διάδοσιν εἰς τὰς ἑλληνιστὶ ὀμιλοῦσας χώρας. Ἐκεῖνη, ἣτις ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Αἴγυπτον-ἢ ἑλληνικῇ-φέρεται ἐν ἐνὶ χειρογράφῳ, τῷ Par. gr. 325 (Δημητρίου Μωραΐτου, Ἡ ἀρχαιοτέρα γνωστὴ μορφή τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, σελ. 15-20), πρέπει λοιπὸν ἡ χρῆσις αὐτῆς νὰ ἦτο περιωρισμένη. Ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀναφορᾶς ταύτης, ἣτις ὑποτίθεται ὅτι εἶναι μία ἐπιτομὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Βασιλείου, παραμένει ἀγνωστος. Ἡ δὲ συσχέτισις τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μάρκου, τοῦ Ἰακώβου καὶ τῆς αἰγυπτιακῆς ἀναφορᾶς τοῦ Βασίλειου οὐδὲν ἀποδεικνύει. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους αἱ λειτουργίαι αὗται ἔχουν τόσον ἀλλοιωθῆ, καὶ τόσα ἔχουν προστεθῆ εἰς αὐτάς, ὥστε σήμερον ἀδύνατον πλέον νὰ εὐρωμεν ποῖα νὰ ἦτο ἡ ἀρχὴ των.

Ἄν καὶ ὁ Η. - J. Schulz ἐξετάζει κυρίως τὴν συμβολικὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας, θὰ ἔπρεπεν ἕως ν' ἀφιέρωσιν περισσότερα διὰ τὴν τρίτην διάστασιν τῆς λειτουργίας ταύτης, τὴν λεγομένην λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων, ἐξ ἧς πολλὰ δυνάμεθα νὰ διδασχθῶμεν καὶ περὶ τῆς ἀρχῆς ὀρισμένων τινῶν λειτουργικῶν πράξεων. Ἡ προσκομιδὴ λαχρῆναι μία πράξις ἣτις ἐκ τῆς ἀπλῆς προσφορᾶς τῶν παλαιότερων χρόνων, γενομένης ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν, μετεφέρθη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὅλης λειτουργίας καὶ ἀνεπτύχθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς μίαν παράστασιν τῆς σταυρικῆς θυσίας. Ἀκριβῶς δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸν πότε ἡ προσκομιδὴ μετετέθη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὅλης λειτουργίας καὶ δὴ ἀπὸ τότε ἀκριβῶς ἔλαβεν αὐτὴν τὴν ἔννοιαν. Πρῶτον ἢ πρόθεσις, ἐνθα εἰκονίζεται ἡ γέννησις τοῦ Σωτῆρος καὶ εἶχε τὴν μορφήν σπηλαίου, ἀναπαρίστα τὴν ἀρχὴν τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος, καθόσον ἡ λειτουργία εἶναι μία ἀναπαράστασις τοῦ ἐπιγείου βίου Του. Εἰς τὴν προσκομιδὴν οἱ μυστικοὶ Θεολόγοι διαβλέπουν τὴν τάσιν ν' ἀναπαρασταθῇ ὁ θάνατος τοῦ Σωτῆρος, ὅστις κατόπιν διὰ τῆς μεγάλης εἰσόδου μεταφέρεται ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, ἡ ὁποία εἶναι ὁ τάφος τοῦ Σωτῆρος, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ὁ ἀναστηθῇ καὶ θ' ἀναληφθῇ. Ἀλλὰ πότε ἀκριβῶς ἤρχισεν ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία τῆς προσκομιδῆς δὲν γίνεται φανερὸν ἐκ τῶν πηγῶν. Ἐπὶ τι διάστημα μάλιστα οἱ πιστοὶ προσεκύουν κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον τὸν ἄρτον καὶ οἶνον ὡς μεταβληθέν-

τα εἰς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ὅπερ καταδικάζουσι συνήθως τινὲς τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς καὶ αὐτὸς ὁ μυστικὸς Καθάσιλας. Ὡπωσδήποτε ἀποκλείεται νὰ ἐγινεν ἡ τοιαύτη μεταφορὰ τῆς προσκομιδῆς πρὸ τοῦ ἧ' αἰῶνος, διότι καὶ αὐτὸς ὁ βαρβερινικὸς κώδικς ἀποκλείει τοῦτο (εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου ἢ προσκομιδῆ περιορίζεται εἰς μίαν εὐχὴν «ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ ἀποτιθεμένου τοῦ ἄρτου ἐν τῷ δίσκῳ») καὶ ἡ ὅλη διάταξις τῆς λειτουργίας εἶναι τοιαύτη ὥστε ἀποκλείεται ἡ ἐρμηνεία τῶν μυστικῶν νὰ ἔχη ἰσχὺν πρὸ τοῦ θ' αἰῶνος. Ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου (κατὰ τὸν βαρβερινικὸν κώδικα) ὑπάρχει ἐν τῇ ἀρχῇ μία σύντομος εὐχὴ (διάφορος τῆς τοῦ Μ. Βασιλείου), ἡ ὁποία θὰ ἤδύνατο νὰ ἐκληθῆ ὡς εὐχὴ τῆς προθέσεως καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχει ἡ φράσις «ἐφιδε εἰς ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο καὶ ποιήσον αὐτὸ ἄχραντόν σου σῶμα καὶ τίμιόν σου αἷμα», ἥτις ἀρμόζει περισσότερο εἰς τὴν εὐχὴν τῆς καθαγιασεως (Δ. Μωραΐτου, Ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ μορφή τῶν λειτουργιῶν Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, σελ. 6), ἀλλ' ἐναυθῶ εἶτε πρόκειται περὶ μεταγενεστέρας προσθήκης, εἶτε ταῦτα λέγονται κατὰ πρόληψιν. Ἄλλως τε εὐθὺς κατωτέρω κατὰ τὸν αὐτὸν κώδικα τοῦ Barberini, μετὰ τὰς εὐχὰς τῶν πιστῶν, ἀκολουθεῖ «Εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ ἅγια δῶρα ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ καὶ πληρῶσαι τὸν λαὸν τὸν μυστικὸν ὕμνον» (χερουβικὸν ὕμνον), εἰς τὴν ὁποίαν οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ τῆς προετοιμασίας τῆς προσκομιδῆς συμφώνως πρὸς ὅσα εἶναι δυνατόν νὰ ἴδῃ τις εἰς τοὺς μεταγενεστέρους κώδικας καὶ πρὸς ὅσα λέγει ὁ Θεόδωρος (Ψευδο)στουδίτης («ἡ τελεία προσκομιδῆ ἐν τῇ ἀρχῇ γίνεται, ὃν ὅμως ἀπέδειξα ζήσαντα μετὰ τὸν β' αἰῶνα (Δ. Μωραΐτου, Ἡ λειτουργία τῶν προηγουμένων, 1955 σελ. 82-87).

Παρὰ ταῦτα ὁ συγγραφεὺς ἐπιτυγχάνει νὰ μᾶς δώσῃ μίαν πιστὴν εἰκόνα τῆς ὁλοῦν ἀναπτυσσομένης βυζαντινῆς λειτουργίας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς, συμπιπτούσης περίπου πρὸς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος, μέχρι τῆς τελείας ἀναπτύξεώς τῆς, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Συμεὸν Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Τοιοῦτοτρόπως ἡ λειτουργία ἀπὸ τῆς καθαρῶς πρακτικῆς τῆς σημασίας προσλαμβάνει σὺν τῷ χρόνῳ μυστικὴν ἀλληγορικὴν ἔννοιαν, συμφώνως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰς τὸ κάθε φαινόμενον διαβλέπουσιν οἱ ἄνθρωποι μίαν μυστικὴν σημασίαν, ἔν τε τῇ Ἄνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, ἀλλ' οἱ ἐρμηνευταὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶναι πλουσιώτεροι εἰς φαντασίαν καὶ εἰς ποίησιν καὶ ἐρμηνεύουσι τὰ πάντα μεταφορικῶς.

Καθηγητῆς ΔΗΜ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ

Mission de Ras Shamra. Tome XI: Le palais royal d' Ugarit. V: Textes en cunéiformes alphabétiques des archives sud, sud-ouest et du petit palais, par Charles Virolleaud, Paris, 1965, σελ. 207.

Μέχρι τοῦ 1947, ὅτε ἀνευρέθησαν τὰ πολυτιμώτατα χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βιβλικῶν ἀρχαιολόγων εὐλόγως ἐστρέφето σχεδὸν ἀποκλειστικῶς πρὸς τὴν ἐντυπωσιακὴν ἀνακάλυψιν τῶν εὐρημάτων τῆς Ras Shamra. Ἐν τῷ ἀσήμεφ τούτῳ χωρὶς τῆς βορείου Συρίας ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 1929, καὶ διακοπεῖσαι τῷ 1939 συνεχίσθησαν ἀπὸ τοῦ 1950, ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαί, αἱ ὁποῖαι ἔφερον εἰς φῶς τὸν ἀξιόλογον πολιτισμὸν τῆς ἀρχαίας Ugarit, μέχρι τοῦ 1929 γνωστῆς μόνον ἐκ πληροφοριῶν παρεχομένων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τῆς Tell el-Amarna καὶ διαφόρων γραπτῶν μνημειῶν τῶν Χεττιτῶν καὶ τῶν Mari. Διὰ τῶν διενεργηθειῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθησαν πέντε ἀρχαιολογικὰ στρώματα, τὸ ἀρχαιότερον τῶν ὁποίων ἀνάγεται εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν 6ην-5ην χιλιετηρίδα π.Χ. Ἐν αὐτοῖς ἀνευρέθησαν, μεταξύ ἄλλων, πολυάριθμα καὶ σημαντικώτατα κείμενα, γεγραμμένα εἰς διαφόρους ἀρχαίας ἀνατολικὰς γλώσσας καὶ γραφάς, ἥτοι σουμεριακὴν, βαβυλωνιακὴν, αἰγυπτιακὴν ἱερογλυφικὴν, μινωικὴν καὶ τὴν μέχρι τότε ἄγνωστον οὐγαριτικὴν. Ἐξ αὐτῶν μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν Παλαιὰν Διαθῆκην κέχτηνται τὰ θρησκευτικὰ, τὰ ὁποῖα περιέχουσι κυρίως μύθους, δεξασίας καὶ παραδύ-

σεις. Ἐπὶ τῶν γενομένων ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀνακαυπτόντων προβλημάτων ἔχουν δημοσιευθῆ πλείστα ἀνὰ τὸν κόσμον ἐργασία¹. Ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας τυγχάνουν αἱ δημοσιεύμεναι εἰς τὴν σειρὰν «Le palais royal d' Ugarit», ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐκ τῶν αὐτόθι ἐντατικῶν ἀνασκαφῶν του γνωστοῦ ἀρχαιολόγου F. - A. Schaeffer. Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ σειρᾷ καὶ δὴ ὡς V τόμος αὐτῆς ἐξεδόθη προσφάτως ὀγκῶδες βιβλίον τοῦ Ch. Virolleaud, ὅστις ἔχει παρουσιάσει καὶ πλείστας ἄλλας ἐργασίας ἐπὶ τῶν εὐρημάτων τῆς Ras Schamra.

Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ δημοσιεύονται λίαν ἐνδιαφέροντα κείμενα, τὰ ὅποια προέρχονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν νοτίων καὶ τῶν νοτιοδυτικῶν ἀρχείων τοῦ μεγάλου ἀνακτόρου τῆς Ugarit, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ ἀνακτόρου αὐτῆς, ἐλθόντα εἰς φῶς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1954 καὶ 1955. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνουν πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἀποσπάσματα ἐκ μυθολογικῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων, καταλόγους βασιλικῶν ἀνδρῶν, γαιοκτημόνων κ.ἄ., ἐπιστολάς διαφόρων προσωπικοτήτων, ὀργανισμῶν κλπ., πίνακας πολυαριθμῶν πόλεων καὶ τῶν κατοίκων αὐτῶν, καταλόγους διαφόρων εἰδῶν διατροφῆς, ἐμπορευμάτων καὶ διὰ τὴν καθ' ἡμέραν ζωὴν ἀναγκαίων ἀντικειμένων, πίνακας νομισμάτων, συμβολαίων, ἀρμάτων, πλοίων καὶ πλῆθος ἄλλου ὕλικου (σελ. 3-146). Μετὰ τὰ κείμενα ἀκολουθοῦν σχετικὸν γλωσσάριον (σελ. 147-154) καὶ πίνακες περιλαμβάνοντες ὀνόματα προσώπων (σελ. 155-164), πόλεων καὶ χωρῶν (σελ. 164-167), ἐθνῶν καὶ θεοτήτων (σελ. 168). Τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ βιβλίου καταλαμβάνουν προσθήκαι (addenda), σχεδὸν ἔχουσαι πρὸς τὸ προηγηθῆν ὕλικόν. Τὰ ἐν λόγῳ κείμενα παρατίθενται ἐν τῇ πρωτοτύπῳ γραφῇ των, ἥτοι τῇ ἀλφαβητικῇ σφηνοειδεῖ, καὶ ἔχουν ἄριστα ἐκτυπωθῆ. Παρὰ τὸ πρωτότυπον ὑπάρχει καὶ ἡ μεταγραφή του, ὡς καὶ τινες σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἐκτιθέμενα κείμενα.

Ἡ νέα αὕτη ἐργασία τοῦ Ch. Virolleaud παρουσιάζει γενικῶς μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ugarit. Τοῦτο ἐνδεχομένως θὰ ἐμίεινε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεολόγου ἀναγνώστου, διὰ τὸν ὅποιον ἡ γνῶσις τοῦ περιεχομένου τῆς ὡς ἄνω ἐργασίας δὲν παρουσιάζεται ἀναγκαία. Καὶ θὰ ἠδύνατό τις μὲν νὰ συμφωνήσῃ κατ' ἀρχὴν πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην—διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐκρίθη ὑπὸ τοῦ ὑποφαινομένου ἀπολύτως ἀπαραίτητος ἢ λεπτομερῆς ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου. Δὲν ὅμως νὰ τονισθῆ, ὅτι εἰς τὸν ἀσχολούμενον περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὡς καὶ περὶ τὴν ἱστορίαν ἀλλὰ καὶ τὴν θεολογίαν αὐτῆς, αἱ ἐργασίαι τῆς ὡς ἄνω σειρᾶς παρέχουν σημαντικὰς ὠφελείας. Διότι οὐ μόνον εἶναι καθ' ἑαυτὴν μεγάλη ἢ ἱστορικῆ καὶ ἢ θρησκευτολογικῆ σπουδαιότης τῶν εὐρημάτων τῆς Ras-Schamra, ἀλλ' ἐπὶ πλείον διὰ τῶν πορισμάτων τῶν σχετικῶν οὐγαριτικῶν ἐρευνῶν διαφωτίζεται ὁ μελετητῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἐν γένει πνευματικοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὅποιον ἐκινήθη καὶ ἔδρασεν ὁ παλαιὸς Ἰσραήλ. Οὕτως ἐξηγοῦνται καὶ αἱ πολυαριθμοὶ περὶ τὰ θέματα ταῦτα μελέται, αἱ ὅποια ἔχουν δημοσιευθῆ ὑπὸ παλαιοδιαθηκολόγων, πρὸς διερευνῆσιν προβλημάτων ἀφορώντων ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, οὐχ ἦττον δὲ καὶ συμβαλλόντων εἰς τὴν ἔμμεσον διασάφισιν καιρίων τινῶν σημείων τῆς παλαιοδιαθηκτικῆς ἱστορίας καὶ θεολογίας. Καὶ ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἀποδεικνύεται ἀναμφισβήτητον τὸ ὑποστηρικθῆν, ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ras Schamra ἐδημοῦργησαν νέαν ἐποχὴν καὶ προοπτικὴν διὰ τὴν παλαιοδιαθηκτικὴν ἔρευναν.

Ἐντεταλμένος ὀφηγητῆς
ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης

1. Βλ. καὶ τὴν παρ' ἡμῶν δημοσιευθεῖσαν ἐπὶ διδακτορικῇ διατριβῇ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀθανασίου Π. Χασιούπη: Τὰ ἐν Ras Shamra (ἀρχ. Ugarit) ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην σχέσις αὐτῶν. Ἀθήναι, 1951.

Zeit und Geschichte. Dankesgabe an Rudolf Bultmann zum 80. Geburtstag...herausgegeben von Erich Dinkler. Tübingen (Mohr) 1964, σ. 746.

Ἐπὶ τῇ ὀγδοηκοστῇ ἐπετείῳ τῶν γενεθλίων τοῦ Rudolf Bultmann μαθηταὶ καὶ φίλοι του ἐξέδωσαν ἓνα ὀγκώδη τιμητικὸν τόμον μὲ τὸν τίτλον «χρόνος καὶ ἱστορία». Αἱ 45 ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπαρτίζουν τὸν τόμον, εἶναι ταξινομημέναι εἰς τρία μέρη. Τὸ Α' μέρος περιλαμβάνει ἐξηγητικὰς μελέτας, τὸ Β' μέρος συστηματικὰς μελέτας ἐπὶ τῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας καὶ τὸ Γ' μέρος σπουδὰς ἐπὶ διαφόρων συγκεκριμένων θεμάτων. Εἰς τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν συγχαίροντων τὸν διαπρεπῆ σοφρὸν, ὅπως καὶ εἰς τὸν ἀντίστοιχον τῶν συνεργατῶν τοῦ τόμου περιλαμβάνονται κορυφαῖα ὀνόματα τῆς συγχρόνου θεολογικῆς σκέψεως. Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν περιλαμβανομένων μελετῶν, αἱ ὁποῖαι, ἐννοεῖται, δὲν εἶναι πᾶσαι ἐξ Ἰσου ἀξιόλογοι, καθιστοῦν δυσχερῆ εἰς τὰ πλαίσια τῆς παρούσης βιβλιοκρισίας καὶ τὴν ἀπλῆν μνημόνευσιν αὐτῶν. Ἐνταῦθα ἀρκούμεθα εἰς μίαν ἀπλῆν παρουσίαν τοῦ τόμου, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ μία μαρτυρία, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, περὶ τῆς τεραστίας ἀπηχῆσεως τῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ τιμωμένου καθηγητοῦ. Ὁ διαπρεπὴς θεολόγος τοῦ Marburg ἐπέδρασεν, ἴσως ὅσον οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν συγχρόνων μας, ἐπὶ τῶν θεολογικῶν κατευθύνσεων τῆς ἐποχῆς μας, οὐχ ἦττον καὶ πέρα τῶν ὁρίων τῆς γερμανικῆς διαμαρτυρομένης θεολογίας. Συνεργάτης τοῦ Karl Barth κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας ἐχάραξε συντόμως ἰδίαν ὁδόν. Ἡ βαθεῖα φιλολογικὴ του κατάρτισις ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ φιλοσοφικὴ μαθητεία του παρὰ τῷ Heidegger ἀφ' ἑτέρου ἀπετέλεσαν τὰς γονίμους προϋποθέσεις τόσοσιν τῶν ἐπὶ μέρους ἐξηγητικῶν του ἐργασιῶν ὅσον καὶ τοῦ προγράμματος τῆς «ἀπομυθεύσεως» («Entmythologisierung»), μὲ τὸ ὅποιον οὗτος ζητεῖ νὰ καταστήσῃ τὸ εὐαγγέλιον προσιτὸν εἰς «τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον». Βεβαίως ἡμεῖς οἱ ὀρθόδοξοι ἔχομεν πάρα πολλοὺς λόγους νὰ εἰμῆθα ἐπιφυλακτικοὶ ἐναντι ὀρισμένων ὑπερβολῶν τοῦ προγράμματος τῆς ἀπομυθεύσεως. Πολλὰς ἀπὸ τὰς ῥιζοσπαστικὰς ἰδέας τοῦ Bultmann τὰς θεωροῦμεν ὡς ἀντικειμένους τόσοσιν πρὸς τὸ κείμενον τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσον καὶ πρὸς τὴν σημερινὴν «αὐτοσυνειδησίαν» («Selbstverständnis») τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ὅμως δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ὁ Bultmann θέτει διὰ τῆς θεολογίας του ἐπὶ τάπητος σπουδαῖα, ἐπιτακτικὰ καὶ πρὸ πάντων οὐσιαστικὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐν τῷ παρόντι. Ἡ προβληματικὴ τῆς θεολογίας τοῦ Bultmann εἶναι μία γενική θεολογικὴ προβληματικὴ καὶ μάλιστα ἐν ὄψει τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ διαπίστωσις αὕτη προσλαμβάνει ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὅταν σιέπτεται τις ὅτι ἡ θεολογία πολλάκις μέχρι σήμερον κατετρίβη μὲ θεωρητικὰ προβλήματα, ἢ ἴσως ἐνίοτε ψευδοπροβλήματα, ξένα πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ εὐαγγελίου καὶ τὰς πραγματικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Συγχρόνως ὅμως ὀφείλει κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Heidegger εἰς τὴν σύγχρονον γερμανικὴν διαμαρτυρομένην θεολογίαν (ἐξηγητικὴν καὶ συστηματικὴν) ὄθησε τὴν τελευταίαν εἰς μίαν ὁδὸν στερουμένην ἐνίοτε διεξόδου. Αἱ ἀθεϊστικαὶ προϋποθέσεις τῆς σκέψεως τοῦ Heidegger ἀποκαλύπτουν τὴν παρουσίαν των κατὰ τρόπον κάποτε ἐντόνως ὀδυνηρὸν ἐντὸς μιᾶς θεολογικῆς διανοήσεως, ἢ ὁποῖα τελεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ «ὑπαρξιστικοῦ» κλίματος τῆς ἐποχῆς μας.

Βεβαίως δὲν δύναται τις ἐνταῦθα νὰ εἰσέλθῃ εἰς μίαν διεξοδικὴν καὶ δὴ ἐξ ἐπιπέφους ὀρθοδόξου κριτικῆν ἐξέτασιν τῆς συμβολῆς τοῦ Bultmann εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς θεολογικῆς διανοήσεως, ἥτις ἄλλως τε ἐπιφυλάσσεται εἰς ἄλλους πολὺ ἐμπειρωτέρους τοῦ γράφοντος. Ὄφείλει τις ὅμως νὰ ἀναγνωρίσῃ, ὅτι ἡ συμβολὴ τοῦ τιμωμένου σοφοῦ δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητος, ὅπως μαρτυρεῖ ἄλλωστε καὶ ὁ ἀναγχεῖρας ἀξιόλογος τιμητικὸς τόμος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΠΑΠΑΗΦΤΡΟΥ